

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ adına ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

LALƏ NADİR QIZI MƏMMƏDOVA

**ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN BƏDİİ NƏSRİNDƏ
FÜZULİ TƏSİRLƏRİ**

5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2016

Dissertasiya işi AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsində yerinə yetirilmişdir

Elmi rəhbər:

Teymur Həşim oğlu Kərimli

AMEA-nın həqiqi üzvü,

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponetlər:

Rafiq Yusif oğlu Əliyev

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Gülşən Teymur qızı Əliyeva

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı təşkilat:

Bakı Dövlət Universiteti, Müasir

Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrası

Müdafiə “_19_” 04_ 2016-cı il saat ____ da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdindəki D 01.131 – Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143, Bakı, H.Cavid prospekti 115, AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elektron Akt zalı, IV mərtəbə.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “_” _____ 2016-cı ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor :

İmamverdi Yavər oğlu Həmidov

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Çoxəsrlik Azərbaycan ədəbiyyatını davamlı və zaman keçdikcə zənginləşən bir proses kimi nəzərdən keçirsək, onda bu prosesin gedişində, dəyişmə və inkişafında tarixən formalaşmış ədəbi ənənənin və sələf-xələf münasibətlərinin nə qədər böyük əhəmiyyət daşıdığı aşkar olar. Bu, sadə bir məntiqi həqiqətdir ki, hər bir xalqın klassik ədəbi irsi, böyük klassiklərin yaradıcılığı olmadan, bu yaradıcılığın ənənələrindən dolğun şəkildə istifadə edilmədən, onların yaratdığı obraz və bədii təsvir vasitələrinə yeni tərəvət vermədən çağdaş ədəbiyyatın milli siması haqqında danışmaq yersiz olar. Ədəbi-mədəni prosesin kəsilməzliyində klassik irsin bu cür yüksək əhəmiyyətini vurğulayan Ümummilli Lider Heydər Əliyev demişdir:

“Azərbaycan poeziyası, bədii ədəbiyyatı uzaq keçmişə dərin köklərlə bağlıdır. Onun tarixi xalqın bədii şüurunun yaranması və inkişafı tarixidir. İstibdadın və əsarətin, qatı islamın və dini fanatizmin tam hökmran olduğu bir şəraitdə öz dahi yaradıcılarının şəxsində ədəbiyyat xalqın istək-arzularının ən mühüm ifadə forması, azadlıq və istiqlaliyyət uğrunda, sosialist ədalət və hüquq bərabərliyi uğrunda açıq və “üstüörtülü” mübarizənin başlıca vasitələrindən biri idi. Xalqın həyatının bədii salnaməsi olan, öz dövrünün mütərəqqi və humanist ideallarından qidalanan Azərbaycan klassikası həmişə nəcib və pak mənəvi ideallar, ideya-fəlsəfi axtarışlar ədəbiyyatı olmuşdur.

Azərbaycan xalqının, tarixin qaranlıqlarından bir nur kimi süzülüb gələrək XII əsrdə intibah dövrünü keçirən ədəbiyyatı Xaqaninin və Nizaminin timsalında, sonrakı əsrlərdə isə İmadəddin Nəsiminin, Məhəmməd Füzulinin, Molla Pənah Vaqifin, Mirzə Fətəli Axundzadənin, Mirzə Ələkbər Sabirin timsalında dünya şöhrəti qazanmış, Yaxın Şərq və Qərb ölkələrində ədəbi prosesin, estetik fikrin inkişafına nəcib təsir göstərmişdir. Avropa ədəbiyyatını yeni ideyalar, mövzular və süjetlərlə zənginləşdirmişdir. Dahi söz ustaları bizə böyük estetik sərvətlər xəzinəsi, humanizm və xalqlar dostluğu kimi nəcib ideyaların çox zəngin bir aləmini qoyub getmişlər.

Biz parlaq simaların adı ilə zinətlənmiş böyük bədii sərvətə yiyələnmişik.”¹

Azərbaycanlı olması ilə həmişə fəxr edən, doğma xalqının mədəni-mənəvi inkişafını, sosial tərəqqisini dünyada hər şeydən uca tutan Heydər

¹ Əliyev Heydər. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı. Bakı: Ozan, 2000, s.120.

Əliyevin bu sözləri, əlbəttə ki, çağdaş ədəbiyyatşünaslığımızın uyğun sahəsi üçün metodoloji baza rolunu oynamaqdadır. Məhz bu baxımdan, dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Məhəmməd Füzulinin özündən sonrakı ədəbiyyata təsirinin araşdırılması elmi-ədəbi dairələrdə həmişə maraq doğurmuş və yüksək aktuallığı ilə seçilmişdir. Bu aktualıq, xüsusən, Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini “əbədi və dönməz” (Heydər Əliyev) olaraq əldə etdikdən sonra daha da artmış və ədəbiyyatşünaslıq elminin qarşısında duran həlli vacib problemlərdən birinə çevrilmişdir.

Məhəmməd Füzulinin özündən sonrakı poeziyaya, xüsusən lirik şeirə təsirindən kifayət qədər bəhs edilsə də, eyni sözü onun bədii ədəbiyyatın başqa növ və janrlarına, o sıradan nəsrə təsiri haqqında demək olmaz. Halbuki, poeziyaya təsiri daha çox forma əlamətləri ilə zəngin olsa da, Füzulinin çağdaş Azərbaycan nəsrinə təsiri əsasən məzmun-mahiyyət xarakteri daşıyır və araşdırma üçün zəngin material verir.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Məlum olduğu kimi, hələ dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Məhəmməd Füzulinin sağlığında onun yaradıcılığı Yaxın və Orta Şərqdə ədəbi-mədəni mühitin diqqətini cəlb etmiş, Əhdi Bağdadi, Sadiq bəy Əfşar kimi müəlliflər öz təzkirələrində onun adını hörmətlə çəkərək, sənətinə yüksək qiymət vermişlər. Özü də şair olan və söz xiridarı sayılan Əhdi, “Gülşəni-şüəra” əsərində Füzulini dövrün şairləri arasında öncüllərdən biri kimi qeyd etmişdir. Şair özü də bir fəxriyyəsinə hələ gənc yaşlarından XVI yüzilliyin yüksək poetik tələbli ədəbi dairələrində öz sözünü deməyə, sənətinə layiqli şöhrət qazanmağa nail olduğunu göstərərək yazırdı:

*Seyti-fəsaḥət ilə sözüüm tutdu aləmi,
Mən məhdi-etibardə tiftli-zəbun hənuz.
Buyi-xoşumla oldu müəttər dimağlar,
Mən nafeyi-vücuddə bir qətrə xun hənuz.¹*

Füzuli sənətinin özündən sonrakı ədəbiyyata ideya-poetik təsiri barədə elmi əsərlər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında yalnız XX əsrdə meydana gəlmişdir.² Ancaq artıq qeyd edildiyi kimi, Füzulinin ecazkar sənətinin özündən sonrakı poeziyaya təsirindən kifayət qədər danışılma da, bütövlükdə ədəbiyyata, o sıradan nəsrə təsiri problemləri bir qədər diqqətdən kənar qalmış, daha doğrusu, buna ciddi elmi əhəmiyyət

¹ Füzuli Məhəmməd. Əsərləri. 6 cildə. I cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, s.26.

² Bax: Əliyeva Gülşən. Azərbaycan füzulişünaslığının təşəkkülü. Bakı: Çapaşoğlu, 2005, 312 s.

verilməmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ilk növbədə, indiyə qədər problemin elmi-monoqrafik səviyyədə araşdırmaya cəlb edilməməsi ilə bağlıdır. Çağdaş nəsrimizin aparıcı nümayəndələrindən sayılan İlyas Əfəndiyev, İsa Muğanna (Hüseynov), Anar, Kamal Abdulla kimi yazıçıların əsasən lirik-psixoloji üslubda qələmə aldıkları bədii nəsr örnəkləri, esseləri ilk dəfə Məhəmməd Füzuli irsi ilə müqayisəli şəkildə araşdırmaya cəlb edilmiş, sələf-xələf münasibətlərinin müxtəlif aspektləri çağdaş elmi-nəzəri ədəbiyyatın kontekstində təhlil obyektinə çevrilmişdir. Xüsusi halda, tədqiqatın əsas elmi yenilikləri sırasında aşağıdakı cəhətləri qeyd etmək mümkündür:

1. XX əsr Azərbaycan lirik-psixoloji nəsrinə münasibətdə milli qaynaqlara, klassik poeziyaya, o sıradan Füzuli irsinə prioritet mövqe sərgilənmiş, çağdaş milli nəsrimizin bu yönünə milli-mənəvi qaynaqlar rakursundan işıq salmağa üstünlük verilmişdir.

2. Çağdaş Azərbaycan nəsrinin ideya-estetik özünüifadəsində Füzuli məhəbbətinin rolu araşdırılmış və problemin bir sıra maraqlı detalları üzə çıxarılmışdır. Füzuli məhəbbətinin çağdaş nəsrdəki bir sıra ipostasları – Vətən məhəbbəti, övlad məhəbbəti, doğma təbiətə məhəbbət və s. tədqiqata cəlb edilmişdir.

3. Çağdaş nəsrin bir sıra örnəklərində Füzuli kədərinin yansıma yolları araşdırılmış və bunun sosial-fəlsəfi zəmini və bazası üzə çıxarılmışdır.

4. Araşdırmaya tətbiq edilən deduksiya və induksiya metodlarının köməyi ilə əslində çağdaş nəsrdə Füzuli məhəbbətinin, Füzuli kədərini, eləcə də Füzuli obrazının üzvi bir tam şəkildə çıxış etdiyi və qarşılıqlı olaraq bir-birini şərtləndirdiyi mülahizəsi konkret bədii materialın əsasında sübuta yetirilmişdir.

Araşdırmanın məqsəd və vəzifələri. Hazırkı dissertasiyanın yazılmasından məqsəd – 500 ildən bəri Azərbaycan ədəbiyyatında öz təsirini itirməyən Füzuli yaradıcılığının çağdaş nəsrimizdə qoyduğu izlərin spesifikasını üzə çıxarmaq və seçkin nəsr örnəkləri ilə müqayisədə ümumi mənzərəsini üzə çıxarmaq, inkişaf perspektivlərini müəyyən etməkdir. Bu məqsədin gerçəkləşdirilməsi üçün aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuş və öz elmi həllini tapmışdır:

- Azərbaycan ədəbiyyatının mənzum və mənsur olmasından asılı olmayaraq, vahid ideya-estetik məqsədlərə xidmət edən ədəbi proses olmasının klassik irslə aparılan müqayisələr və tarixi inkişafın izlənilməsi yolu ilə nəzərə çatdırılması;
- Azərbaycan lirik-psixoloji nəsrinin təşəkkül və inkişaf yollarının iz-

lənilməsi ilə onun klassik poetik irsə möhkəm bağlılığının təsdiq edilməsi;

- Çağdaş nəsrdə Füzuli təsirinin yollarının müəyyən edilməsi və bu təsirdə Füzuli əsərlərinin rolunun üzə çıxarılması;
- Füzuli kədərinin çağdaş nəsrə açdığı izlərin müəyyən edilməsi və bunun sosial-fəlsəfi bazasının müasir dövrün tələbləri baxımından müəyyənləşdirilməsi;
- Füzuli məhəbbətinin və Füzuli kədərinin prinsipcə ayrılmazlığı və üzvi vəhdətinin çağdaş nasirlərimizin bədii qavrayışındakı özəlliklərin üzə çıxarılması və dəyərləndirilməsi.

Tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Dissertasiyanın nəzəri əhəmiyyəti – klassik irsə münasibətdə sələf-xələf bağlılıqlarına yeni rəqəsdən işıq salmasında və füzulışünaslığın keyfiyyətcə yeni bir qolunun elmi-monoqrafik səviyyədə təqdim edilməsindədir. Təcrübi baxımdan dissertasiyadan füzulışünaslığa dair elmi-nəzəri kurslarda, tədris-metodik vəsaitlərin yazılmasında, müqayisəli ədəbiyyatşünaslığa dair tədqiqatların aparılmasında istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın metodoloji əsası tarixi-müqayisəli və analitik metodlara dayaqlanmışdır. Ümummillə Lider Heydər Əliyevə məxsus olan azərbaycançılıq ideologiyasından, ayrı-ayrı nəzəriyyəçi və tədqiqatçı alimlərin elmi-estetik fikirlərindən çıxış edərək Azərbaycan ədəbiyyatının bir sıra inkişaf problemləri və perspektivləri elmi araşdırma obyektinə çevrilmişdir.

İşin aprobeiasyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Şurasında təsdiq edildikdən sonra həmin institutun Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas müddəalarını və elmi-nəzəri nəticələrini içinə alan, mövzunu əhatə edən tezis və məqalələr respublika və xarici elmi nəşrlərdə işıq üzə görmüş, beynəlxalq elmi konfranslarda edilmiş məruzələrlə elmi-ədəbi ictimaiyyətin nəzərinə çatdırılmış və maraqla qarşılanmışdır.

Tədqiqatın strukturu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**”ində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, işlənmə dərəcəsi, elmi yeniliyi, məqsəd və vəzifələri, metodoloji əsası, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti müəyyənləşdirilir, aprobeiasyası və strukturu haqqında

məlumat verilir.

Tədqiqatın **“Klassik Azərbaycan poeziyası və Füzuli yaradıcılığı çağdaş lirik-psixoloji nəsrin qaynaqlarından biri kimi”** adlandırılmış I fəslində Azərbaycan ədəbiyyatında lirikanın və lirik ovqatlı bədii örnəklərin çox qədim bir tarixə malik olduğu tezisindən çıxış etməklə, lirik ovqatın daha çox poetik örnəklərə xas olması, nəsrdə yalnız müəyyən qat şəklində özünü bürüzə verməsi qənaəti irəli sürülür. Bu səbəbdəndir ki, indinin özündə də lirika deyərək ilk növbədə poeziya yada düşür. Xüsusən klassik Şərq, o sıradan Azərbaycan ədəbiyyatında poeziyanın mövqeyi çox güclü olduğundan, lirika da başlıca olaraq özünü poetik örnəklərin ovqat qurucusu kimi göstərmişdir.

Azərbaycan nəsrinin tarixi çox qədimlərə, hətta mifologiya və folklorə qədər gedib çıxsada, çağdaş mənada bədii nəsrimizin tarixini Mirzə Fətəli Axundzadə yaradıcılığı ilə başlamaq lazım gəlir. Mirzə Fətəli Axundzadənin 1857-ci ildə yazdığı **“Aldanmış kəvakib”** əsəri Avropa bədii nəsrini örnəyində qələmə alınmış realist nəsrimizin ilk nümunəsi kimi bədii nəsrimizin sonrakı inkişaf yolunun müəyyənləşməsində müstəsna rol oynamışdır. Ancaq Mirzə Fətəli hər nə qədər Avropa nəsrinin üslubundan istifadə etməyə çalışsa da, onun nəsrində özündən əvvəlki Şərq, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatının təsiri ən azı şüuraltı planda özünü göstərməli idi və göstərirdi. Heç də təsadüfi sayılmamalıdır ki, öz yeni əlifbasında yazdığı bədii örnəyi Mirzə Fətəli, Dədə Qorqudun dilindən deyilmiş məşhur bir dördlüklə ifadə etmişdi.

Mirzə Fətəli Axundzadənin öz povestini yazmasından təxminən yüz il sonra isə Azərbaycan nasirlərinin yaradıcılığında ilk dəfə lirik-psixoloji üslubdan danışmaq getməyə başlandı. XX əsrin görkəmli Azərbaycan nasirlərindən Abdulla Şaiq, Mir Cəlal, Ənvər Məmmədyanlı, İlyas Əfəndiyev kimi sənətkarlar öz bədii məramlarını daha dolğun, estetik cəhətdən daha təsirli ifadə etmək üçün məhz lirik-psixoloji üslubun poetik imkanlarından bəhrələnməyə başladılar.

XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan nəsrində lirik-romantik bir qol mövcud olmuşdur ki, bunu da indiki elmi-nəzəri kontekstdə lirik-psixoloji nəsrə keçid kimi qiymətləndirmək olar.

Çağdaş dövrün nüfuzlu ədəbiyyatşünaslarından biri olan akademik İsa Həbibbəyli də ədəbiyyat tarixçiliyi ilə ədəbiyyat nəzəriyyəsinin qovşağında yazdığı **“Romantik lirikanın imkanları”** adlı sanballı monoqrafiyasında romantik lirikanı Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında nəzərəcərpacaq rol oynamış mühüm qollarından biri kimi yüksək dəyərləndirərək yazır: **“Romantik lirikanın mövzu zənginliyi, cəmiyyət həyatı ilə möhkəm**

bağlılığı ona mütərəqqi məfkurə silahı vermiş, yüksək vətəndaşlıq keyfiyyətləri gətirmişdir. Zamanın yeni keyfiyyətli mübariz vətəndaşının tərbiyə edilməsində, sonrakı dövrlərin oxucularında yüksək mənəvi-əxlaq və estetik xüsusiyyətlərin aşılmasında lirik-romantik poeziya müstəsna əhəmiyyətə malikdir.”¹

Lirik-psixoloji üslub elementlərinin arxetip şəklində ədəbiyyatımızda öz bədii əksini necə tapmasından danışarkən, bu tipli elementləri orta əsrlər Azərbaycan poetik məktəbinin ən böyük nümayəndələri sayılan Xaqani Şirvani və Nizami Gəncəvinin də əsərlərində aşkar edə bilərik.

Ümumilikdə götürdükdə isə, Orta əsrlər Qərb ekzoterik (xaricə yönəlmiş) ədəbiyyatından fərqli olaraq, Şərq ezoterik (daxilə, insanın iç dünyasına yönəlmiş) ədəbiyyatında lirizm və psixologizm həmişə güclü olmuş, təsvir və tərənnüm birbaşa lirik qəhrəmanın daxili aləminə yönəldilmişdir. Bu yöndən çıxış etsək, çəkinmədən deyə bilərik ki, ənənəvi olaraq, Qərbdə formalaşdığı güman edilən lirik-psixoloji üslubun əsas qaynağını məhz Şərq ezoterik ədəbiyyatı təşkil edir ki, bunun da ön sıralarında həmişə Azərbaycan ədəbiyyatı dayanmışdır.

Xaqaninin fəlsəfi lirikası, Nizaminin isə epik poemalarındakı lirik ricətləri və qəhrəmanların daxili aləminə dərinlən nüfuz etməsi, təkcə sonrakı Azərbaycan ədəbiyyatı üçün deyil, bütövlükdə dünya ədəbiyyatı üçün lirik-psixoloji üslubda yazılmış əsərlərin mühüm qaynaqlarından birini təşkil etməkdədir. Xüsusən, Nizaminin dünya şöhrətli poemalarındakı Xosrov, Şirin, Leyli, Məcnun kimi mayası məhəbbətdən yoğrulmuş obrazların təsvir və tərənnümündə asanlıqla üzə çıxarıla bilən dərin lirizmi və psixologizmi qeyd etməmək mümkün deyildir.

Nizaminin özünün dediyi kimi, “həvəsnamə” janrında qələmə aldığı “Xosrov və Şirin” poemasının eşq-məhəbbət, duyğusallıq, hiss-həyəcan üzərində qurulması elə ilk beytlərdən məlum olur. Axı ərəb dilindəki “həvəs” sözünün mənalarından biri də - məhəbbətdən aqlını itirmək, dəlilik anlamına gəlir. Bu baxımdan “Xosrov və Şirin” poemasının aşiq qəhrəmanları ilə Məcnun arasında müəyyən psixoloji yaxınlıq da tapmaq olar və bu cür də demək mümkündür ki, bunlar (Xosrov, Şirin, Fərhad) Məcnun obrazının sələfləri və psixi baxımdan daha sağlam bədii örnəkləridir.

Orta əsrlər Azərbaycan poeziyasında, ilk növbədə isə Nizami yaradıcılığında “lirik-psixoloji ünsürlərdən” deyil, bu yöndə formalaşmış bütöv bir məktəbdən söz açmağa səlahiyyətimiz var. Bu əsaslı tezisdən

¹ Həbibbəyli İsa. Romantik lirikanın imkanları. Bakı: Yazıçı, 1984, s.47.

çıxış edərək, çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatında mühüm mövqeyə malik olan lirik-psixoloji nəsrin ana qaynaqlarından biri kimi klassik poeziyamızın say seçmə örnəklərini araşdırmaya cəlb etmişik.

Nizaminin nakam məhəbbət mövzusunə həsr etdiyi “Leyli və Məcnun” poemasında da qəhrəmanların daxili aləminin alt qatlarına poetik ekskursun tez-tez şahidi olmaq mümkündür. Əslində, mövzunun özü, lirik lad üzərində qurulmuş məzmun və mahiyyəti bunu tələb edir. Nizaminin əsərlərində dəfələrlə yalan sözdən qaçdığını, doğruluğun tərəfdarı olduğunu qeyd etmiş, ancaq inandırıcı hadisələrin təsvirinə yer verməyə çalışmışdır. Ancaq orta əsrlər Şərq şeirində bir “bədi yalan” anlayışı da var idi ki, bu da poetik bir vasitə kimi başa düşülürdü və kimisə aldatmaq məqsədi deyil, oxucuya və dinləyiciyə estetik zövq vermək məqsədi güdürdü. Böyük Füzuli də məhz bu bədi yalanı nəzərdə tutaraq məşhur şahbeytini dilə gətirmişdi:

*Gər dersə Füzuli ki, gözəllərdə vəfa var –
Aldanma ki, şair sözü, əlbəttə, yalandır!*¹

Demək, orta əsrlərin lirik-romantik üslubunda hadisələrin təhrif edilmiş (bəzən bilməyərək, bəzən isə qəsdən) təsviri yol verilməz sayılırdı və bu ondakı realist istiqamət, realizmə meyl kimi qiymətləndirilə bilər.

Nizami məktəbinin ən istedadlı davamçılarından biri olan dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Məhəmməd Füzuli də, məlum olduğu kimi, öz dahi sələfinin ardınca “Leyli və Məcnun” mövzusunə müraciət etmiş və türk dilində dünya monumental lirikasının şah əsərlərindən birini ərsəyə gətirməyə müvəffəq olmuşdur.

Xaqani, Nizami və Füzuli çağdaş Azərbaycan nasirlərinin əsərləri üçün güclü qaynaq rolunu oynamış və indi də oynamaqdadır. Bu güc hər şeydən öncə, insanın daxili aləmini, hiss və həyəcanlarını, psixoloji sarsıntılarını romantik bir vüsətlə təqdim etməkdədir. Zamanımızın istedadlı yazıçıları bu sələflərinin əsərlərinə müraciət etməyə məhz bu cəhətlər cəlb edir.

Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasını ilahi məhəbbətin tərənnümünə həsr edilmiş irfani mündəricəli, təsəvvüf yönümlü bir əsər sayan tədqiqatçılara (daha çox keçən yüzilliyin türk alimlərinə) görkəmli füzulşünas Azadə Rüstəmovanın inandırıcı əks arqumenti belədir ki, əgər “Leyli və Məcnun” ilahi məhəbbətin tərənnümünə həsr edilsəydi, onda Tanrının simvolu olan Leyli, ilahi məhəbbətin daşıyıcısı olan insanın

¹ Füzuli Məhəmməd. Əsərləri. 6 cildə, II cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, s.84

simvolu Məcnundan tez ölməzdi. Halbuki, poema məhz bu cür sona çatır; yəni əvvəl Leyli, sonra isə Məcnun dünyadan köçür. Azadə xanımın belə bir maraqlı fikrinə diqqəti cəlb etmək istərdik ki, hətta Füzulinin öz dövrünün ədəbi ənənəsinə uyğun olaraq irfani bir əsər yazmağı qarşısına məqsəd qoyduğu fikrini qəbul etsək belə, etiraf etməliyik ki, şair bu ədəbi-nəzəri məqsədinə nail olmayıb, yüksək lirizmi və dərin psixologizmi ilə seçilən daha çox dünyəvi bir əsər yaradıb.¹ Belə bir kəlam da çox doğrudur ki: “Əsrinin öksüzüdür dahilər!” Nizami də, Füzuli də, Sabir də, Cavid də öz məğrur tənhalıqlarında bu kəlamın doğruluğunu bir daha sübuta yetirmişlər. Ancaq bu tənhalıq eyni zamanda onların sonrakı ədəbiyyata, mədəniyyətə, mənəviyyata, mənəvi-əxlaqi yüksəlişə təsir gücünün göstəricisidir. Bu baxımdan belə bir fikri heç cür doğru saymaq olmaz ki, guya Nizami, Füzuli kimi dahilər öz ağırlıqları ilə ədəbiyyatın sonrakı inkişafına imkan vermirlər. Guya ədəbiyyat bu cür dahilərin cazibə sahəsindən çıxıb bilmir. Əslində isə əsil istedad, yaradıcı şəxsiyyət heç bir cazibə sahəsinə düşə bilməz; yalnız ondan yaradıcı şəkildə bəhrələnməyə bilər. Necə ki, çağdaş lirik-psixoloji nəsrimizin Abdulla Şaiq, Ənvər Məmməd-xanlı, Mir Cəlil, İlyas Əfəndiyev, İsa Hüseynov, Anar, Elçin, İsi Məlikzadə, Kamal Abdulla və bir çox başqa istedadlı nümayəndələri öz sələf-xələf münasibətləri ilə bu fikri bir daha təsdiq etmiş oldular. Əlbəttə, hətta Mirzə Cəlil kimi satiriklər də Füzulidən bəhrələnmələri ilə fəxr etmişlərsə, bu fəxarətdən nə üçün böyük nasirlərimizə, realist yazıçılarımıza, lirik-psixoloji üslubun nümayəndələrinə pay düşməsin? Halbuki, Füzuli satirikdən, yumoristdən daha çox lirik və eyni zamanda insan qəlbinə dərindən bələd olan psixoloqdur. Demək, bu üslubun təmsilçilərində klassik ədəbiyyatdan və özəlliklə Füzulidən bəhrələnmənin müxtəlif yollarını aşkar etmək və elmi təhlilə cəlb etmək tamamilə mümkündür. Bu, müəyyən mənada, ədəbi prosesin bütövlüyünün elmi mənzərəsini yaratmaq işində də yardımçı ola bilər. Qədim bir latın deyimini iqtibas etsək: “Bütün yollar Füzuliyə aparır!” – deyə bilərik. Bəs onda, çağdaş nəsrimizin, özəlliklə lirik-psixoloji səpkidə qələm çalan görkəmli ustadlarının Füzuliyə gedən yollarını niyə diqqətdən və elmi təhlildən kənardə saxlamalıyıq?

Əlbəttə, heç şübhə yoxdur ki, Füzuli özlüyündə bir məktəbdir və bu məktəb gecə-gündüz, aylar, illər, yüzilliklər boyu açıqdır; yetər ki, zövqün və istedadın, elmin və vətəndaşlıq qeyrətin olsun – məhz bu tələbə cavab

¹ Рустамова Азаде. Физули и его поэма «Лейли и Меджнун» // «Физули – 400». Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1958, с.64.

verənlər Füzuli məktəbinə daxil ola, onun verdiyi biliklərdən yaradıcı surətdə istifadə edə bilərlər.

Klassik ədəbiyyatdan yaradıcı istifadəni, klassik əənələrin yaşadılmasını çağdaş Azərbaycan nəsrinin bir çox görkəmli nümayəndələrinin epik və epik-lirik yaradıcılığında görmək mümkündür. Bu əənələrin yaşadılması bir yəndən də ədəbi personajların yaradılmasında özünü göstərir. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının bir çox monumental obrazları məhz bu baxımdan öz ideya-estetik gücü ilə çağdaş nəsrə təsir etmiş və çağdaş nəsrin obrazlar qalereyasının zənginləşməsində öz müsbət rolunu oynamışdır.

Dissertasiyanın **“Çağdaş nəsrdə məhəbbət mövzusu və Füzuli”** probleminin tədqiqinə həsr edilmiş II fəslə 2 paragrafdan ibarətdir.

Dünya mifologiyasında, folklorunda və yazılı ədəbiyyatında ən çox yayılmış mövzulardan birinin məhəbbət mövzusu olduğuna yəqin ki, heç kim şübhə etməz. Xüsusən lirika və lirik tərənnüm çox hallarda məhəbbətin müxtəlif təzahür formaları ilə bağlı olmuşdur. Məhəbbət ən ülvə insani duyğu kimi minillər boyu şair və yazıçılar, xalq sənətkarları və filosoflar tərəfindən tərənnüm edilmiş, onun müxtəlif yönlərinin elmi şəkildə araşdırılmasına cəhd göstərilmişdir. Dünya ədəbiyyatında məşhur aşiq obrazları ilə yanaşı, bir də məşhur məhəbbət şairləri olmuşdur ki, onların əsərləri bəlkə də ən çox sevilən və oxunan əsərlər sırasında durmuşdur. Qədim dünyada Safo, Vergili, Ovidi, orta əsrlərdə Məcnun, Petrarka, Hafiz kimi şairlər əsasən məhəbbət mövzusunda yazıb-yaratmış və buna görə də sevilən ürəklərdə özlərinə əbədi heykəl ucaltmışlar.

Dünyanın böyük lirikləri, məhəbbət şairləri sırasında, məşhur ingilis şərqşünası Edvard Gibbin çox dəqiq olaraq “Qəlb şairi” kimi yüksək bir status verdiyi dahi Məhəmməd Füzulinin də özünəməxsus şərafli və uca yeri vardır. XX yüzilliyin əvvəllərində Türkiyə ədəbiyyatşünası Əbdülhəmid Məmduh bəylə onun fransalı həmkarı Edmon Fazenin Parisdə fransız dilində nəşr etdirdikləri “Türk ədəbiyyatında eşq” monoqrafiyasında da Füzuli bir məhəbbət şairi kimi çox yüksək qiymətləndirilmişdir: “Füzuli Asiya məktəbi-ədəbisinin ən böyük lirik şairidir. Ondən sonra keçən dörd əsr zərfində bütün şairlər onu tərənnüm etdilər. Fəqət o yenə həpsinin üstündə məsləkin yeganəsi qaldı.”¹

Türk dilinin anlaşıldığı bölgələrdə Füzuli adı gələcək ilk növbədə onun sənət incilərindən – qəzəllərindən tərtib edilmiş türkcə “Divan”ı və ölməz “Leyli və Məcnun” poeması yada düşür. Məhz bu iki əsər insan

¹ Bax: Quluzadə Mirzəəğa. Füzulinin lirikası. Bakı: Azərb. EA Nəşriyyatı, 1965, s.67.

məhəbbətinə qoyulmuş möhtəşəm abidə kimi heç vaxt tərəvətini itirmir. Doğrudur, məhəbbət mövzusu ilə yanaşı böyük şair-mütəfəkkir başqa mövzulara da müraciət etmiş, Azərbaycan ədəbiyyatında qədim və zəngin ənənələri olan sosial-fəlsəfi və humanist fikrin inkişafına öz töhfəsini vermişdir. Buna baxmayaraq, Füzuli özünü həmişə aşiq saymış, ən yaxşı əsərlərini məhəbbət mövzusunda qələmə alması ilə fəxr etmişdir.

Elə özündən sonrakı ədəbiyyata da Füzuli əsas etibarilə məhəbbət mövzusunda yazdığı əsərlərlə təsir göstərmişdir və təsir təkcə poeziyada deyil, nəsrdə də öz möhtəşəm izlərini qoymuşdur. Çağdaş nəsrimizin görkəmli nümayəndələri sırasında duran konkret yazıçıların əsərlərinə söykənməklə dissertasiyada həmin təsir, onun təzahür formaları və ayrı-ayrı yazıçıların nəsrindəki özəllikləri izlənilmişdir.

II fəslin I paragrafi **“İsa Muğannanın povestlərində Füzuli məhəbbəti”** adlanır.

Azərbaycan ədəbiyyatına orijinal üslublu bir nasir kimi gələn İsa Hüseynov bir sıra yadda qalan əsərlərin müəllifi kimi qısa zamanda tanındı. Ancaq yaradıcılığının müəyyən bir mərhələsində o, bəzi əsərlərindən imtina edərək, bəzilərini də yenidən işlədi və “Hüseynov” soyadını da ədəbi təxəllüs kimi “Muğanna” sözü ilə əvəz etdi.

Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin “Ustad sənətkarlar” seriyasından çap etdiyi altıcildlik “Seçilmiş əsərləri”nin birinci cildinə yazdığı qısa arayışda yazıçı bunu belə əsaslandırır:

“Oxucu bilməlidir ki, 1949-60-cı illər arasında yazılmış roman və povestlərdən, oçerklərdən və bir sıra hekayələrdən imtina etdikdən sonra birinci və ikinci cildlərə daxil edilmiş əsərləri yenidən işlədim. Səbəbi həmin illərdə sovet ideologiyasının sıxıntılı çərçivəsindən kənara çıxıb kəskin tənqidlərə məruz qalıb, senzuranın tələbi ilə güzəştə getməyim, məcburiyyət qarşısında həyatın, cəmiyyətin mürəkkəb, ziddiyyətli cəhətlərini göstərməkdən qaçmağım olub...”¹

Altıcildliyin birinci cildindəki ilk povest “Saz” adlanır. Maraqlıdır ki, povestlərin elə ilk cümləsi də klassik aşiq qəhrəmanının adı ilə başlayır: “Fərhad ölüb, külüngünün səsi gəlir”.²

Müəllif qəsdən məşhur xalq deyimini dəyişdirir və öz bədii məqsədinin təsdiqi üçün ondan bir tutalq kimi istifadə edir. Əslində həmin deyim: “Ölüb Fərhad, gəlmir külüngünün səsi” şəklindədir. Ancaq diqqətlə fikir verdikdə, burada söhbət ədəbi ənənədən, keçmiş aşiq obrazlarının ikinci,

¹ Muğanna İsa. Seçilmiş əsərləri: 6 cildə, I cild, Bakı: Avrasiya-Press, 2009, s. 6.

² Yenə orada, s.7.

üçüncü və... neçənci həyatlarından gedir. Yazıçı bunu belə əsaslandırmağa nail olmuşdur: “Qəribə bir həqiqət var: o həqiqəti uca tutanlar zaman-zaman təkrar edirlər ki, “geri baxmasan, irəli gedəmməzsən!”¹Elə bunun ardınca da deyimin nə üçün dəyişdirildiyinə aydınlıq gətirilir: “Külüngün səsi gəlırsə, Fərhad ölübmü?! Geri baxın, ey əzizlərim və əmin olun ki, Fərhadı görəcəksiniz. Mənim keçən yüzillikdən tanıdığım dəmirçi İsfəndiyarın Fərhadla qohumluğu var, bu əsərin ilk səhifələrindəki dəmirçixana mühiti sizi məndən ayırmasın, geri dönün, baxın, görün bu qohumluq necə qohumluqdur və belə qəribə mülahizəsi olan müəllif sizə nə demək istəyir.”²

Elə buradaca qeyd edək ki, Fərhad obrazı ilk dəfə ədəbiyyata Nizami tərəfindən gətirilsə də, Füzuli lirikasında da ondan yetərincə istifadə edilmiş və həm də, Füzulinin lirik qəhrəmanı Məcnun kimi, Fərhadla da bir növ qohumluğunu, yaxınlığını etiraf etmişdir. Eynən İsa Muğanna kimi!

Gah Fərhad, gah da “kuhkən”– dağçapan adlandırılan bu obraz Füzulinin lirik qəhrəmanı (həm də Füzulinin lirik qəhrəmanı çox vaxt elə şairin özü olur!) ilə bir növ məhəbbət yarışına giriblər ki, bu da onları ruhən yaxınlaşdırır, doğmalaşdırır.

El-oba, ailə, qohum-qəbilə, Vətən aşıqı olan dəmirçi İsfəndiyarla Şirin aşıqı olan Fərhad qohumdurlar və bu, İsa Muğanna nəsrinə klassik poeziyanın, hər şeydən öncə isə Füzulinin məhəbbət lirikasının təsiri kimi nəzərdən keçirilə bilər.

“Saz” povestində dəmirçi İsfəndiyarın müharibəyə getmiş oğlanlarına qarşı ata sevgisində, ata nisgilində də bir Füzuli məhəbbəti çaları var – qəm-qüssə, cövrü cəfa ilə bağıri badaş olan Füzuli məhəbbəti! Povestin müxtəlif epizodlarında dəmirçi İsfəndiyarı təpədən dırnağacan çulğamış bu məhəbbət lirik bir üslubda dilə gətirilir, heç nə ilə dərman edilə bilməyən daxili yangı kimi öz bədii-psixoloji ifadəsini tapır.

İsfəndiyar kişinin bu psixoloji sarsıntılarında və övlad haqqında düşüncələrində də milli-mental səviyyədə Füzuli təsirini aşkara çıxarmaq mümkündür. “Leyli və Məcnun” poemasında şairin insan nəslinin davamlılığı, ata-övlad haqqındakı fikirlərini yada salmağımız kifayətdir. İsfəndiyar kişinin övladları, Füzulinin dediyi kimi, “qabil övladlardır” və qoca dəmirçinin onlara olan məhəbbəti də elə bundan qaynaqlanır.

İsa Muğannanın povestlərindəki “Leyli-Məcnun məhəbbəti” öz təsvirini əsasən “Faciə” və “Ömür karvanı” əsərlərində tapıb. Bu nəsr örnəklərində

¹ Muğanna İsa. Göstərilən əsəri, s. 7.

² Yenə orada.

əks olunmuş kövrək qadın-kişi məhəbbətində füzuliyana “Leyli-Məcnun məhəbbətində” olduğu kimi, bir faciə çaları da özünü göstərməkdədir ki, bu da həmin povestlərdə Füzuli izləri haqqında daha inamla danışmağa imkan verir.

“Ömür karvanı” povestinin qəhrəmanları olan Heybətlə Tükəz on beş illik ailə həyatlarında heç bir mənəvi-psixoloji problemlə üzləşməyiblər. Bir-birinin hörmətini saxlayıblar; demək olar ki, onlar zamanın imtahanından keçərək “xoşbəxt ailə” təsəvvürü yaradıblar və bunun sona qədər belə davam edəcəyinə kimsədə şübhə yoxdur.

Təsadüfən gördüyü gənc bir qıza Məcnun kimi aşıq olan Heybət eynən ixtiyarsız Füzuli qəhrəmanlarını xatırladır. Qız keçib gedəndən sonra, təbii ki, Heybət xəcalət çəkir, özünə hesab verməyə çalışır; ancaq bütün bunlar qız gözdən itəndən sonra baş verir və nə qədər ki, o, “yüz addımlıqdakı fın evinin darvazasından içəri girməyib”, Heybət “ilk gənclik hissləri təzəcə oynayan cəsarətsiz bir yeniyetmə kimicə naçar dayanıb, qəsəbənin qurtaracağındakı bu son duracaqda düşən təkəcə sərnişini həsrətli, məftun gözlərlə ötürür”.¹ Bu isə Füzuli vurğunluğuna və məftunluğuna yaxın bir psixoloji haldır.

Heybətin öz duyğularını hətta içində, özlüyündə də inadla inkar etməsi, əslində onların etirafı kimi səslənir. Onun daxili monoloqundakı ilk ifadəni (“bircə o qalib deyəm ki”) çıxarsaq, birinci cümlənin sonrakı hissəsi doğrudan da, sevgi etirafıdır və bu etirafın tarixçəsini biz bir qədər sonra Heybətin xatirələrindən öyrənirik. Gəncliyində Tutu adlı bir gözələ aşıq olmuş, ancaq əqidəsindəki konservativlik ucundan onu itirmiş Heybət şüüraltında bir Tutu obrazı gəzdirdiyinin və bu obraza bənzər bir kəsə aşıq olduğunun fərqi vardır. Bu, bir növ proobrazdır, irfandakı sevgili-tanrı obrazıdır. Bu, eyni zamanda, Füzulinin “bütü-növrəsi”, dil açmış rəsmidir. Yazıçının təsvirində də biz Füzuli gözəlini asanca tanıya bilirik: “Yenə özündə deyildi; eynilə əvvəlki günlərdəkitək cəsarətsiz bir yeniyetmə kimicə matdım-matdım tamaşa eləyirdi; ondan izahat tələb edən *canlı adama yox, hansı möcüzə iləsə danışmağa başlamış bir rəsmə baxırdı* (seçmə mənimdir – L.M.), ipək kimi yumşaqlığı kənardan hiss olunan, azacıq rəng sürtülmüş dodaqların, dümağ çöhrədə tuşla çəkilmıştək nazikcə qaşların tərپənişinə fikir verirdi: “Tutu!.. Tutu!..”²

Girib bütخانəyə, qılсан təkəllüm, can bulur şəksiz,

¹ Muğanna İsa. Göstərilən əsəri, s.400.

² Yenə orada, s.415.

Müsəvvirlər nə surət kim, dərü divarə yazmışlar.¹

Füzulinin gözəli gözəllərin şəkli çəkilməmiş bütənəyə girib, öz şirin danışığı ilə onları canlandırdığı kimi, Heybətın də danışan surət hesab etdiyi gözəl onu dirildir, on beş illik ölüni dodağının möcüzəsi ilə cana gətirir.

Əlbəttə, aydındır ki, İsa Muğannanın realist nəsrində aşiq qəhrəman, özü də milli dəyərlərin təbliğatçısı və hətta bir qədər fanatik təəssübkeşi olan qəhrəman düşdüyü psixoloji böhrandan çıxmağa özündə güc tapacaqdı və elə yazıçının özü də bu bəbətdən ona yardımçı olacaqdı. Ancaq bu, heç də Heybətın “parlaq” qələbəsi olmayacaqdı, o, yenidən könüllü olaraq öz “ölü həyatına” qayıdacaqdı.

Povestin adında da bir nostalji, bir qəm-kədər simvolu aşkar etmək olar. Sanki İsa Muğanna dahi Füzulinin tərkibbəndindəki “qəm karvanı” (karivani-qəm) ifadəsindən təsirlənərək, öz əsərinə belə kövrək bir ad qoymuşdur.

*Mənəm ki, qafiləsalari-karivani-qəməm,
Müsafiri-rəhi-səhrayi-möhnətü ələməm.²*

Heybət də bütün zahiri əzəməti, bütün daxili təkmini, özünü tox tutması ilə yenə də “qafiləsalari-karivani-qəmdir” və bütün ömrü boyu belə də qalacaqdır. Bu, çağdaş nəsrimizin bir potensial aşiq, Məcnun obrazıdır, sona qədər bisməmiş, püxtələşməmiş, kamilləşməmiş bir aşiq obrazıdır. Onun kamala çatmamasında yazıçının müəyyən rolu olduğu kimi, sosial-mədəni mühitimizin də müstəsna rolunun olması şübhəsizdir. Məhz Məcnun kimi rüsvayçılığa, mələmət və tənə daşlarına dözümlü olmadığı üçün Heybət kamala çata bilmir, sevgi dəliliyini sona qədər çatdırı bilmir. Bir dəfə etdiyi səhvi düzəltmək üçün şans düşsə də, povestin qəhrəmanı bu şansdan istifadə etmir, sosial qınaqdan qorxur. Düşdüyü rahatlıq dairəsini itirməkdən qorxur. Mikromühidə rüsvay olmaqdan qorxur.

İsa Muğannanın bədii təsvir vasitələrində də bir Füzuli təsiri aşkara çıxarmaq mümkündür. Əlbəttə, bu, ayrıca bir araşdırmanın obyektidir və üzərində çox dayanmadan, yalnız “Ömür karvanı” povestindən aldığımız bir neçə örnəklə kifayətlənmək istərdik. Aşiq olduğu qızın dilindən “Siz nadir adamsınız!” tərifi eşidən Heybətın düşdüyü cismani-psixoloji vəziyyəti yazıçı belə təsvir edir:

¹ Füzuli Məhəmməd. Əsərləri, I cild, s.139.

² Yenə orada, s.334.

“Bu sözləri eşitdiyü dəqiqələrdə Heybətın necə yazıq, məzlum görkəmlə boynunu burduğunu heç bir sözlə demək mümkün deyil. Elə bil indicə sızıldayacaqdı ki, sən mənə niyə indi rast oldun, ay zalım balası, niyə on beş il bundan əvvəl tuş gəlmədin?!”¹

Bundan bir qədər əvvəl isə qızla yanaşı oturmuş Heybətın üz-gözünü sanki alov qarşalayır:

“Çılpaq çiyinlər birdən-birə alov saçıb Heybətın üzünü qarşdı.”²

Bu iki epizoddakı obrazların portret cizgiləri Füzuli qəhrəmanlarını çox xatırladır. Xüsusən, məşuqun zalımlığı, aşiqi hicran odlarına yandırması və aşiqin məzlumluğu, çarasızlıyı Füzuli poetik arsenalından alınmış söz sursatı kimi nəzərdən keçirilə bilər. Povestın sonuna yaxın su daşından damcı-damcı tökülən su ilə Heybətın ürək döyüntülərinin müqayisəsi də Füzuli səviyyəsində poetik tapıntı kimi qiymətləndirilə bilər.

İsa Muğannanın “Faciə” povestində də məhəbbət mövzusunə müəyyən qədər yer verilmişdir. Əslində, buradakı məhəbbəti üç yöndə nəzərdən keçirmək olar: əsas yön – Zəlimxanla Zümrüdün məhəbbəti; epizodik yön – Qara Davudla Məryəmin məhəbbəti və ekoloji yön – Zəlimxanın təbiətə olan məhəbbəti.

Birinci yöndə, Füzulidə olduğu kimi, dəlilik-cünunluq, cəmiyyətdə qəbul edilmiş davranış normalarından kənara çıxmaq motivinə geniş yer verilmişdir. “Faciə” povestində Zəlimxanın dəliliyinin ilk mərhələsi fizioloji xarakter daşıyır və sanki məhəbbətlə heç bir bağlılığı yoxdur. Təsədüfən əlindən xata çıxan, qardaşının yeganə oğlunu qətlə yetirən qəhrəman keçirdiyi psixoloji sarsıntıdan doğrudan da dəlilik dərəcəsinə gəlir. Bir müddət sonra sağalsa da, bu hadisəni heç vaxt unuda bilməyən Zəlimxan, əslində qardaşının üç yaşlı məsum, günahsız oğluna qarşı məhəbbətini unuda bilmir və bu məhəbbət zaman keçdikcə əmisi qızı Zümrüdün məhəbbətinə transformasiya olunur.

Zəlimxanla Zümrüd arasında təkə fizioloji qohumluq bağları deyil, mənəvi-ruhani bağlar da sıxdır və bu bağlar daha çox onların hər ikisinin “dəliliyində” özünü büruzə verir. Müəllif əsər boyu hər iki aşiq qəhrəmanın portretində bu ruhi-psixoloji cizgiləri tez-tez vurğulayır və oxucunu onların hər cür ekstremal hərəkət edə biləcəklərinə bir növ hazırlamış olur.

Zümrüdün növbəti dəliliyi az qalır Zəlimxanı da ikinci dəfə dəli etsin və o, yalnız indi qızın gözlərindəki parıltının, istək və həsrətin fərfinə varır. Ancaq sirri açmır; çünki sirr açılarda sehrini itirir. SIRR açılarda tənə və

¹ Muğanna İsa. Göstərilən əsəri, s.417.

² Yenə orada, s.415.

öyüd-nəsihət, əxlaq dərsləri, böyüklərin məzəmməti başlanır.

Füzulinin “Leyli və Məcnun”unda da əşiqlər bir müddət məhəbbət oyunları ilə sirri gizli saxlamağa çalışırlar. Xüsusən Məcnun Leyli ilə bir kəlmə danışmaq üçün gah qəsdən dərsi unuduğunu deyir, gah bir sözü yanlış yazaraq, Leyliyə müraciət edir, ya da başqa bəhanəyə əl atır.

“Leyli və Məcnun”da Leylini görmək üçün Məcnunun etdiyi kələkləri “Faciə” povestində qadın qəhrəman, yəni Zümrüd edir. O, gah Zəlimxanın çəkmələrini geyib qarın içində gəzir ki, bir bəhanə ilə “qaqaşım” belinə minsin, gah o, yataqda ikən şalvarını geyinib ağaca çıxır, gah da ov tulası Çapığın burnundan öpərək xəyalən bunu sevgilisinin burnu hesab edir. Sanki yeni dövr, yeni ictimai-siyasi və mədəni şərait Leyli ilə Məcnunun yerlərini dəyişdirmiş, məhəbbət oyunlarında fəallıq emansipasiyaya uğramış Leylinin tərəfinə keçmişdir.

Povestdə epizodik planda təsvir olunmuş Qara Davud-Məryəm xətti daha çox epikliyi ilə seçilir. Burada Füzuli məhəbbətinin təsirini, demək olar ki, aşkara çıxarmaq mümkün olmur. Əvəzində, təbiətə məhəbbət, doğma yurd sevgisi, talan olunan təbii sərvətlərə acımaq duyğularında Füzuli lirikasındakı Vətən-qürbət motivinin izlərini aşkara çıxarmaq o qədər də çətinlik törətmir. Hətta yurdundan ayrı düşmüş Zəlimxanın həsrəti də Füzulinin hicran əzabları ilə müqayisə oluna bilər.

Füzulinin Vətəni – yarının “səri-kuyi” povestdə konkret bir yurd yerinə transformasiya olunur və maraqlıdır ki, əgər Füzuli yarın “səri-kuyi” olduğu üçün vətəni tərk edə bilmirsə, Zəlimxan üçün vətən həm də elə “yarın səri-kuyidir” və onun sevgilisi də vətənin bir parçası olduğuna görə əzizdir.

II fəsilin II paragrafı **Anarın lirik nəsrində Füzuli izlərinin** aşkarlanmasına həsr edilmişdir.

60 illik yubileyi münasibətilə yazdığı səmimi təbrik məktubunda Anar yaradıcılığında milliliklə bəşəriyyətin vəhdətinə böyük önəm verən və bunu cəmiyyətdə milli şüurun formalaşmasının qaynaqlarından biri kimi qiymətləndirən Ulu Öndər Heydər Əliyev deyirdi:

“Siz 60-cı illərdə ədəbiyyatımıza yeni ab-hava gətirmiş yazıçılar nəslinin görkəmli nümayəndələrindən birisiniz. Müasirlərimizin zəngin mənəvi aləmini, qayğı və problemlərini yüksək bədii səviyyədə əks etdirən əsərləriniz daim ədəbiyyat həvəskarlarının diqqət mərkəzində olmuşdur. Bəşəriyyətlə milliliyin üzvi vəhdətini təşkil edən çoxcəhətli yaradıcılığınız cəmiyyətimizdə milli şüurun aşılmasına və xalqımızın bir çox ölkələrdə

tanınmasına xidmət etmişdir.”¹

Ulu Öndərin təbrikindəki “bəşəriliklə milliliyin üzvi vəhdəti” ifadəsi – Anarın Azərbaycan klassik ədəbiyyatına nə qədər möhkəm bağlarla bağlı olduğunun göstəricisi kimi alınıb qiymətləndirilə bilər.

Anarın “Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi” kimi, birbaşa Füzuli ilə yaradıcılıq bağlılığı kontekstində yazılmış əsərinin təhlili – çağdaş nəsrdə Füzuli izlərinin axtarılmasının səmərəli yollarından biridir.

Anarın romanı 1974-78-ci illərdə ərsəyə gəlmiş gözəl bir eşq hekayəsidir. Təkcə Füzulinin dahiyənə “Leyli və Məcnun” poemasının deyil, bütövlükdə şairin Türk divanının da ruhu əsərə elə dərinədən hopub ki, sanki iki müxtəlif cisim birləşərək eynicinsli cismə çevrilib, bir növ ədəbi-poetik simbioz yaranıb. Və burada ən qabarıq, ən çox nəzərə çarpan və birbaşa ədəbi bağlılıqdan xəbər verən epigraflar da bu üzvi bağlılıq yanında bir qədər bəlkə də zəif görünür. Çünki Füzuli mətni üzərində iş aparıb, onun dərin və gizli fikirlərini üzə çıxarmaq evristik fəaliyyət baxımından oxucuya nə qədər böyük estetik həzz verirsə, Anarın məhəbbət romanının dərin fəlsəfi-psixoloji qatlarında da Füzuli təsirinin izlərini üzə çıxarmaq, ilk baxışda görünməyən bağları aşkarlamaq, bilməzlikdən bilgiyə doğru gedən yolda özünü sınamaq və uğur qazanmaq eyni ləzzəti bağışlayır.

Roman on səkkiz fəsil və epiloqdan ibarətdir. Bu on səkkiz fəslin hər birisi və epiloqun özü də Füzulinin zirvə yaradıcılığı örnəklərindən - “Leyli və Məcnun” poemasından və Türk divanından epigraflarla açılır. İlk on fəsilin epigrafında Füzulidən yalnız bir beyt verilir. Sonra isə sanki Anar Füzuli sehri qarşısında duruş gətirə bilməyərək, on birinci fəsildə tam iki beyti epigraf verir. Sonra isə sanki özünü toparlayaraq, Füzuli sehrinə təslim olmaq istəmir və sonrakı üç fəsildə yenə birbeytlik epigraflara qayıdır. Ancaq bu “dözüm” ona ucuz başa gəlmir və on beşinci fəsildə sel kimi üzərinə tökülən Füzuli möcüzəsindən yaxa qurtara bilməyən (və əslində qurtarmaq istəməyən) Anar, “Leyli və Məcnun”dakı məşhur mürəbbədən tam iki bənd (dörd beyt!) epigraf verərək, bir növ dərinədən nəfəs alır... Və sanki Füzuli qarşısında müqavimətin faydasızlığını anlayaraq, bu işin başını buraxır, nəinki hər bir fəsildə iki beyt, epiloqda isə tam səkkiz beyt epigraf verir, hətta on beşinci fəslin süjetində Təhminənin dilindən də Füzulinin bir beytini səsləndirir...

Füzulinin lirik qəhrəmanları ruhunda tərbiyə almış (daha doğrusu, müəllif tərəfindən belə bir tərbiyə aşılınmış) Təhminə kamala çatmağın

¹ Əliyev Heydər. Göstərilən əsəri, s.499.

yolunu canını canana verməkdə görür və bunu öz canı ilə gerçəkləşdirərək kamil aşiq olduğunu sübut edir.

Əlbəttə, Zaur kamil bir aşiq deyil, canını canana təslim etmək yolunda hələ tərəddüd edir; ancaq onu Füzuli ənənələri yönündə tamamilə itirilmiş bir subyekt də saymaq olmaz. Zaurun daxili-mənəvi tərəddüdlərinin əks olunduğu epizodlar, onun daxili monoloqu statusunda çıxış edən abzaslar bu baxımdan xarakterik sayıla bilər:

“Zaur gələcək güzəranlarını, mənzillərinin quruluşunu, avadanlığını xəyalında canlandırmağa çalışdı, amma hiss elədi ki, darıxır, ürəyi qısıılır. Ayrı bir şey haqqında düşünmək istədi, fikri bir məsələdən başqasına qaçdı, bilmədi nə barədə düşünsün və ümumiyyətlə, bir şey haqqında düşünmək vacibdirmi... Bəlkə də yox, amma onda da bilmirdi ki, qəfil ayıldığı bu gecə saatlarını - yata və dura bilmədiyi bu qeyri-müəyyən vaxt boşluğunu nəylə doldursun...”¹

Füzuli gözəli ilə Təhminə arasında fərqlər magik-mistik səviyyədə aradan qalxır. Anar bu fərqləri silməyə göstərdiyi cəhdi gizləmir. Zaur düşünür: “Onunçün (Təhminə üçün – L.M.) nə var ki, məsafələri qət etsin, qitələri, okeanları aşsın, sərhədləri keçsin. Əgər dünyanın o başında güclə duyulan, zərif və zəif qoxusu Zauru haqlamışsa, sifətinin, səsinin, nəfəsinin, gülüşünün bura gəlib çıxması çətinmi iş idi?”

Zaurun gözündə Təhminə üçün heç bir çətin iş yoxdur – çünki bu, əslində ətdən və sümükdən ibarət olan bir qadın deyil, ilahi varlığın simvoludur. Məhz bu baxımdan Füzulinin hər şeyə qadir olan qadın qəhrəmanı ilə Anarın Təhminə obrazı bir-birinə yaxınlaşır və bir çox cəhətdən də ümumilik təşkil edir.

Bu nöqtədə Füzuli də, Anar da orta əsrlərdə geniş yayılmış “məkrizənən” – qadın hiyləsi mövzusunun qatı əleyhdarları kimi öz sözlərini monumental qadın obrazları vasitəsilə dilə gətirirlər. Bu isə yenə də əbədiyaşar klassik Azərbaycan ədəbiyyatından, Gəncə dahisi, türk dahisi Nizaminin humanist görüşlərindən, feminist mövqeyindən qaynaqlanırdı. Nizaminin Məhinbanu, Şirin, Leyli, Fitnə, Nüşabə kimi monumental qadın obrazları vasitəsilə həyat verdiyi ənənə Füzulidən keçərək çağdaş nəsrə gəlirdi.

Ancaq, əlbəttə, demək olmaz ki, Anar 500 ildən sonra eynilə Füzuli kimi düşünürdü və qəhrəmanlarını da Füzuli qəhrəmanları kimi hərəkət etməyə məcbur edirdi. Qətiyyətlə yox! Anar müasir dünyamızın istər fəlsəfi, istərsə də dini dünyabaxışı sahəsində ən böyük mütəfəkkirlərindən biri kimi

¹ Anar. Əsərləri, II cild. Bakı: Nurlan, 2003, s.148.

tanınır və onun öz dahi sələfinə bütün hörmət və məhəbbəti ilə yanaşı, həm də orta əsrlərin zülmətindən doğan bəzi nöqsanlarına tənqidi münasibətini də yaddan çıxarmaq lazım deyil. Ancaq bunlar yalnız detallardır. Əsas məsələ isə insana insan kimi yanaşmaq, irqi, dini, regional və başqa cür ayrışdırıcılıqlərə yol verməmək, onu öz həmcinsinin zülm və zorakılığından, ədalətsizliyindən qorumaq, dünyanın gələcəyə doğru inkişafını vəhşi instinktlərdən xilas edərək, daha humanist bir gələcək uğrunda çaba sərf etmək üzərində dayanır.

Dissertasiyanın **III fəsil** **“Çağdaş nəsr**də **“Füzuli kədəri”** adlanır.

Füzuli qəmi, Füzuli kədəri onun yaşadığı ictimai-psixoloji mühitlə sıx bağlı idi. Bu barədə Sovet dövrü füzulşünaslığında bir qədər ifrata varılsa da, faktın özünü danmaq mümkün deyil; axı böyük şairin özü də əsərlərində bunu etiraf etmişdir. Ancaq bu həm də Füzuli kədərinin regional bir səciyyə deyil, qlobal, bəşəri xarakter daşmasını da bildirir. Bu qloballıq Füzuli kədərinin təsir dairəsində də özünü göstərir; həmin kədərin izlərini Füzulidən sonrakı poeziyada tapdığımız kimi, nəsr əsərlərində, eləcə də çağdaş Azərbaycan nəsrində üzə çıxarmaq mümkündür.

III fəslin I paragrafı **İlyas Əfəndiyevin “Geriyyə baxma, qoca!” romanında Füzuli izlərinin müxtəlif aspektlərinin** üzə çıxarılmasına həsr edilmişdir.

Məlumdur ki, lirik poeziyada və lirik ovqatda yazılmış nəsr əsərlərində sənətkar “mən”i çox önəmli mövqeyə malikdir. Bu cür əsərlərin mərkəzində adətən lirik “mən”in dayandığı tədqiqatçılar arasında mübahisə obyektini sayılmır. Heç təsadüfi deyil ki, Azərbaycan lirikasının zirvəsi sayılan Füzuli divanındakı bütün qəzəllər şairin özünün özünə müraciəti ilə bitir. Bu isə, həmin qəzəllərin aparıcı qəhrəmanının məhz Füzuli olduğu fikrini irəli sürməyə imkan verir. Bu baxımdan Füzuli divanındakı qəzəlləri avtobiqrafik əsərlər saysaq, heç də yanılmırıq. Belə bir həqiqəti bir daha təkrar etmək zorundayıq ki, istedadla yazılan hər bir bədii əsərdə avtobiqrafik elementlərin olması ən azı yolveriləndir. Çünki əksər hallarda sənətkar öz daxili aləmini məhz lirik əsərin köməyi ilə gerçəkləşdirib oxucuya çatdırır.

İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığında lirik-psixoloji üslubun əlaməti kimi avtobiqrafizmədən bəhs edən görkəmli ədəbiyyatşünas alim Yaşar Qarayev yazır:

“İlyas Əfəndiyevin ən avtobiqrafik əsəri hansıdır? – sualına cavab olaraq adətən “Geriyyə baxma, qoca!” əsərinin adını çəkirlər. Yox, onun bioqrafiyasından da çox şəxsiyyətinə, xarakterinə, taleyinə açılan pəncərəyə bənzəyən surətləri İlyas Əfəndiyevin bütün əsərlərində axtarmaq

lazımdır.”¹

Buradan belə bir məntiqi nəticə çıxarmaq mümkündür ki, böyük Məhəmməd Füzuli kimi, Xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyevin də əsərlərinin baş qəhrəmanı məhz onun özüdür. Bir az da dəqiq desək, yazıçının daxilə, içə yönəlmiş gözündə əks olunan məhz onun özüdür; yəni bir qədər ideallaşdırılmış, kamillik dərəcəsinə çatdırılmış, məişət və dolanışiq qayğılarının üzərinə yüksəldilmiş, müəyyən mənada, hər bir insan üçün təbii olan xırda nöqsanları da ört-basdır edilmiş özü.

“Geriyə baxma, qoca!” İlyas Əfəndiyevin təkcə ən “avtobioqrafik” romanı deyil, həm də ən lirik romanlarından biridir və bu baxımdan onu heç çəkinmədən Füzulinin türk divanı ilə müqayisə etmək olar. Elə təkcə ona görə ki, roman başdan-başa bir eşq hekayəsidir və bu eşqin obyektləri dəyişsə də, mahiyyəti dəyişmir. Mahiyyət isə gözəlliyə vurğunluqdan ibarətdir.

“Geriyə baxma, qoca!” romanındakı aşiq obrazları da Füzuli qəhrəmanları kimi səbri-qərarı əldən getmiş, həm də səbr etmək istəməyən gənclərdir. “Məcnun-Leyli” modelindəki bütün bu sevgilər Gülməmməd-Səkinə, Bayram-Fatma, Abdulla-Yaqut ipostaslarında təzahür etsə də, yalnız adların dəyişməsi baş verir, onların mahiyyətində isə bir dəyişiklik sezilmir. Bu da – Füzuli aşıqlərinin sədaqəti, vəfasıdır. Məcnunla Leyli öz aralarında necə ideal bir sədaqət göstərilərsə, İlyas Əfəndiyevin aşiq-məşuq obrazları da – həyat və məişət yollarında bütün xırda davadalaşlarına, çəkişmə-bərkişmələrinə, küsüşmə-barışmalarına baxmayaraq, ümumilikdə eyni vəfa və sədaqəti göstərməkdə davam edirlər.

İlyas Əfəndiyevin aşiq obrazları bir-birinə sevgilərini bildirmək üçün Füzuli yaradıcılığından sıx-sıx istifadə etməkdən də çəkinmirlər. Duyğularını adi sözlərlə ifadə etməkdə çətinlik çəkərkən onların dadına məhz Füzuli dilinin sehri-möcüzəsi çatır.

İlk dəfə Füzuli mətninə müraciəti biz Abdulla-Yaqut münasibətlərində görürük. Özündən daha varlı Məhərrəmə nişanlı olan Yaqutun könlünü ələ almaq üçün Abdulla ona yazdığı məktubda Füzulinin məşhur qəzəlindəki iki beytindən istifadə edir. “Bu beytlər, Yaqutla bir kəlmə belə kəsməmiş nişanlısı Məhərrəmin göndərdiyi bahalı hədiyyələrdən, əmlik quzulardan, azman öyəclərdən daha təsirli, daha qiymətli olur:

Ah eylədiyim sərv-i-xuramanın üçündür,

¹ Qarayev Y. Xarıbülbülün nağılı//İlyas Əfəndiyev. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çapaşoğlu: 2005, s. 6.

*Qan ağıladığım qönçeyi-xəndanın üçündür.
Sərgəştəliyim kakili-mişkinin ucundan,
Aşüftəliyim zülfi-pərişanın üçündür”.¹*

İlyas Əfəndiyev bu epizoddan tam füzuliyana istifadə edərək mənəvi dəyərlər qarşısında maddi dəyərlərin nə qədər solğun olduğu fikrini irəli sürmüşdür. Maraqlıdır ki, Yaqut da cavab məktubunda öz məhəbbətini ifadə etmək üçün “Leyli və Məcnun” poemasının məsnəvi hissəsinə müraciət edir. Abdulla ilə Yaqutun həyatında Füzuli ikinci dəfə onların Bakıya qaçmaları zamanı iştirak edir. Aşıqlar Opera Teatrında “Leyli və Məcnun”a baxdıqdan sonra Yaqutun qəlbində təlatümlər qopur və Leylinin qəmli məhəbbəti ona o qədər təsir edir ki, hətta sevib-seçdiyi, qoşulub qaçdığı Abdulla da onun gözündə İbn Salam kimi görünür. Yaqutun duyğularını təsvir etmək üçün İlyas Əfəndiyev təhkiyədə Füzuli manerasını çox yüksək sənətkarlıqla təqdim etməyə nail olmuşdur.

Romanla poema arasında daha bir maraqlı paraleli Məcnun-Murad xətti üzrə aparmaq mümkündür. Romanın qəhrəmanı Murad da Məcnun kimi hələ körpəliyindən gözəllik aşıqıdır. Təkcə gözəl qızlar və qadınlar deyil, həm də təbiət gözəllikləri, ətrafında görüb müşahidə etdiyi insanların gözəl xislətləri onu həmişə cəzb edir, vəcdə gətirir. Maraqlıdır ki, romanın baş qəhrəmanı Muradın da “aşiq olduğu” gözəllərdən birinin adı Məhbubdur və o, Nuru paşanın qoşunu ilə Azərbaycana gəlmiş bir türk zabitinə qoşulub gedərkən bu hadisə körpənin saf qəlbini dərindən yaralayır. İlyas Əfəndiyev “hüsnə mail” olmuş “tifli-qafil”in duyğularını, daxili sarsıntılarını çox təbii şəkildə ifadə etməyə nail olmuşdur. Muradın öz dərdi-dilini tut ağacı ilə bölüşməsi də, “Leyli və Məcnun” poemasının qəhrəmanlarının müxtəlif təbiət obyektləri, əşyalar və canlılarla razı niyaz etməsinə çox bənzəyir. Muradı Füzuli yaradıcılığı ilə, xüsusi halda onun Məcnun obrazı ilə birləşdirən cəhətlərdən biri də hər ikisinin dünya kədəri ilə yoğrulmasıdır.

İlyas Əfəndiyev də qocalıqdan geriyyə - uşaqlığına baxarkən məhz bu kədəri görmüşdü, əgər belə demək mümkünsə, bu kədərlə “görüşdən” həyəcanlanmışdı, bəlkə də füzuliyana bir sevinc duyğusu da keçirmişdi. Bəlkə buna görədir ki, romanın müxtəlif bölmələrində bu dünya kədərinin bədii təqdimini verməklə kifayətlənməyən yazıçı, əsərə “Dünyanın kədəri” adlı xüsusi bir bölmə də salmışdı... Cəmi üç səhifədən ibarət olan həmin kiçik bölmədə dünya kədərinin bütün nəhəngliyi ilk baxışdan adi görünən

¹ Əfəndiyev İ. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çapaşoğlu, 2005, s. 367.

hadisələrin fonunda öz bədii əksini tapır.

İnsanın bir bioloji varlıq kimi yırtıcı xisləti, qana hərisliyi də romanın qəhrəmanında dünya kədəri, Füzuli kədəri yaradan amillərdən biridir.

Gözü qabağında günahsız insanların qətlini və bu qətdən öncə ümitsiz fəryadını görən körpə Murad, hətta buna qədər dünyada ən çox sevdiyi insan olan Bayram babasına da yadlaşır, onun qəfil ölümünü isə kosmik ədalətin, kosmik intiqamın gerçəkləşməsi, dünya düzəninin bərpası kimi qəbul edir.

Hətta başının üstündəki budağa qonmuş kiçik bir quşcuğazın qalın qar altından yem tapa bilməməsi və özünün də ona kömək göstərmək iqtidarında olmaması körpə Muradı dərinədən kədərləndirir, onun füzuliyana müdrik bir nəticə çıxarmasına səbəb olur: “Demək, dünyanın kədəri əbədidir!”

Üç abzasın sonunda azacıq fərqli variantlarda səslənən bu fikir, bir növ Füzuli qəzəllərindəki güclü poetik mövqeyə malik olan rədifləri xatırladır. Romanda dünya kədərinin retrospektiv planda verilməsi də Füzuli kədəri ilə səsləşən motivdir.

“Geriyə baxma, qoca!” romanının qəhrəmanı Füzulidəki “bəzmi-vəsli” – uşaqlığını xatırladıqca nostalji duyğuları keçirir, o günlərə qanadlanmaq istəyir.

XX yüzillik Azərbaycan lirik-psixoloji nəsrinin, xüsusi halda isə İlyas Əfəndiyev yaradıcılığının Füzuli ilə bağlılığı çoxplanlı, çoxaspektli və rəngarəngdir. Şübhəsiz ki, bu haqda çox araşdırmalar aparılmalı, özəlliklə, dövlət müstəqillyimiz dövründə böyük Füzulinin yeni bir amplitudada ədəbi-mədəni həyatımıza dönüşündən sonra onun çağdaş ədəbiyyatın bütün sahələrinə təsiri, bu ədəbiyyat üzərində aşkar görünən izləri monoqrafik tədqiqat obyektinə çevrilməlidir.

III fəslin son paragrafi **Kamal Abdullanın essələrində Füzuli obrazının** müxtəlif rakurslardan araşdırılmasına həsr edilmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatında “səksənincilər” nəslinin nümayəndəsi kimi tanınan Kamal Abdulla çoxyönlü və məhsuldar elmi-ədəbi fəaliyyəti ilə seçilir. Çağdaş dilçilik elmimizin görkəmli nümayəndəsi kimi bir sıra elmi əsərlərin müəllifi olan Kamal Abdulla həm də şair, yazıçı, dramaturq, ssenarist, esseist kimi də maraqlı yaradıcılıq yoluna malikdir. Şeirələrində və bədii nəsrində də Füzuli izlərinə sıx-sıx rast gəlinən bu müəllifin essələrində birbaşa Füzuliyə ünvanlanmış fikirlər və münasibətlər olduğundan, onun yaradıcılığının bu sahəsini tədqiqat obyektinə kimi seçməyi qərara aldıq.

Müəllifin “300 azərbaycanlı” kitabına¹ toplanmış yığcam nəsr örnəklərini onun özü “ədəbi-bədii esselər” adlandırmışdır. Məhz bu səbəbdən də, biz onları bədii nəsr örnəkləri kimi araşdırmaya cəlb etməkdə özümüzü haqlı sayırıq. Başqa bir tərəfdən, həmin esselər müəllifin 2002-ci ildə çapdan çıxmış “Kədərli seçmələr” adlı kitabına² daxil olduğundan, biz də öz tədqiqatımızda onları “Füzuli kədəri” ilə əlaqələndirməyə çalışdıq. “300 azərbaycanlı” kitabında Füzuli haqqında ən böyük yazı – 205 sayı altında verilmiş və Zərbəli Səmədova ithaf edilmiş essedir. Kitabın az qala 14 səhifəsini tutan bu esse: “Müəllimlərimiz illər uzununu bizə tələq etdilər: Füzuli dəryadır, biz ondan bir damla götürürük. Damlada dəryanı görə bilənlər nəhəng idilər.”³cümlələri ilə başlayır. Bu, bir növ, Füzuli obrazına daxil olmağın Kamal Abdulla açarındır – heç kimə bənzəməyən, gözlənilməz, öncə bir az çəşqinlik yaradan, sonra isə heyrət doğuran bir açar. Ən önəmlisi də odur ki, bu açarın köməyi ilə yazıçı öz Füzulisini, onun obrazını “açır” və nəinki açır, həm də oxucusuna açıq-aşkar göstərir. Məlum olur ki, Füzuli əslində “sirlili bir adanın” sahibi imiş və həmin ada da bizim dünyanın parametrləri daxilində deyil, paralel dünyada yerləşmiş...

Çox sevdiyi paralel dünyalar nəzəriyyəsinə Füzuli obrazına da tətbiq edən yazıçı, “o biri dünyadakı Füzuli” ilə onun öz dünyasındakı Füzuli arasındakı fərqi də nəzərə çarpdırmağı unutmur:

“Ada sahibinin o biri dünyadakı adı Məhəmməd Füzuli idi. O biri dünyada, deyirlər ki, o, böyük söz ustası, məşhur şair olubmuş. Kölgələr – onun ilhamının qəhrəmanları...”⁴

Burada yazıçının istifadə etdiyi “deyirlər ki” ifadəsi də çox dəqiq və yerində işlənmişdir; yəni əslində belə olmaya da bilər, ancaq deyirlərsə, bunu qəbul etmək də mümkündür. Bu da yazıçı Kamal Abdulla poetik dilinin sirlili özəlliklərindən biri kimi diqqəti cəlb edir və bu mübhəmlik bizim yadıma Füzuli poetik dilini salır.

Kamal Abdullaya görə, şairlik – dünyanın narahatlığından narahat olan, əsəb gərginliyi keçirən bir şəxsin əslində dünyada çox çətin tapılan rahatlıq axtarmasıdır. Füzulinin şairlik statusuna nisbətə yazıçı bu barədəki fikirlərini davam etdirərək, öz əssesinin baş qəhrəmanının portretinə yeni cizgilər əlavə etməyə çalışır.

Yazıçıya görə, bütün bu əzabların, narahatlıqların başlıca səbəbi –

¹ Bax: Abdulla Kamal. 300 azərbaycanlı. Bakı: Mütərcim, 2007.

² Bax: Abdulla Kamal. Kədərli seçmələr. Bakı: Mütərcim, 2002, s. 143-368.

³ Abdulla Kamal. 300 azərbaycanlı, s.245.

⁴ Yəni orada, s.249.

şəxsiyyətin ikiləşməsi, insanın keçirdiyi daxili ziddiyyətlərdir; rahatlığın yolu isə bu ziddiyyətlərdən xilas olmaqda, daxili bütövlüyün təmin edilməsindədir. İnsanın içindəki bu çarpışma bitən kimi onun əzabları, acıları, rahatsızlıqları da bitməlidir.

Kamal Abdullanın çox iti yazıçı və alim gözü ilə seçdiyi bu “ikiləşmə”ni Füzuli yaradıcılığına, xüsusən onun qəzəllərinə müraciət zamanı da sıx-sıx aşkara çıxarmaq mümkündür. Füzuli qəzəllərinin daha çox son – məqtə beytlərində özünü göstərən bu poetik hadisədə şair bəzən özü-özünə müraciətlə tənqidi, bəzən isə dostyana münasibət nümayiş etdirir.

Füzulinin öz-özünə dostyana münasibət bildirməsi çox zaman onun poetik oponentləri ilə mübahisəyə girişməsi və bu mübahisədən qalib ayrılması ilə nəticələnir. Bu oponentlərin sırasında Məcnun, Fərhad, zahid, naseh və başqaları daha tez-tez nəzərə çarpır. Maraqlıdır ki, “ikiləşmiş” Füzuli özünü təkdə olan şəxs əvəzliyi “mən” ilə deyil, cəmdə olan şəxs əvəzliyi “biz” ilə ifadə edir ki, bu da şəxsiyyətin ikiləşməsinin qrammatik əlaməti kimi diqqəti cəlb edir.

Sənətkar şəxsiyyətinin ikiləşməsində bir mübarizə motivi görən Kamal Abdulla belə bir nəticəyə gəlir ki:

“Bu ikiləşmə həm də gözə görünməyən daxili mübarizənin nəticəsinə dönür. Dünya ilə, ətraf mühit ilə, tanıdığın və bildiyin nə varsa hər şeylə mübarizədən sonra sən qələmi götürüb yazırsan, yaza bilirsən: “Ey Füzuli!”¹

Buradan belə bir mülahizə irəli sürmək olar ki, yazıçının fikrincə, əslində Füzulinin ikiləşməsi – onun özü xaricindəki hər şeylə ziddiyyətə, mübarizəyə girişməsi deməkdir. Ancaq eyni zamanda, bu ikiləşmədə epizodik də olsa, üçüncü bir tərəf, yəni konfliktə girənlərin arasında münsif rolunu oynayan və yazıçının “qəribə məxluq” adlandırdığı bir tərəf də vardır. Burada Kamal Abdulla Aristotel məntiqindən Lütfi Zadə məntiqinə - qeyri-səlis məntiqə keçir və “dünya ya ağ ola bilər, ya qara” hökmündən “dünya həm də bozun ən müxtəlif çalarlarında ola bilər” hökmünü çıxarır. Elə buna görədir ki, Füzuli ilə ətraf mühitin mübarizəsi sxematik olaraq xeyirlə şərin mübarizəsi şəklində təqdim olunmur. Bu mübarizədə ya hər iki tərəf uduzur, ya da hər iki tərəf qalib gəlir. Füzuli üçün bu qalibiyyətin ən böyük əlaməti isə ümididir. Kamal Abdulla Füzulinin poetik-intellektual mübarizəsindən belə bir orijinal nəticə çıxarır.

“...Füzuli başdan-başa ümididir. Başdan-başa ümid və başdan-başa bütün ümidlərin daşa dəyəcəyinə məhkumluğun labüdlüyünü anlayan və bununla

¹ Bax: Abdulla Kamal. 300 azərbaycanlı. 2007, s.249.

barışmayan bir mübarizə ruhudur.

Onun böyüklüyü – başa düşdüyü, anladığı bu labüdlüyün bağlı qapısına daim vurduğu gücsüz zərbələrdədir.”¹

Füzuli obrazını elə onun özü kimi obrazlı ifadələrlə təsvir edən yazıçı Kamal Abdulla yenə də dünya füzulışünaslığı ilə polemikaya girməkdən çəkinmir, hamının (elə şairin özünün də!) aşıq kimi tanıdığı Füzulinin əslində skeptik-filosof Füzuli olduğunu qətiyyətlə elan edir.

O da maraqlı, ya da razılıq doğurur ki, bura qədər daha çox elmi səpkidə yazılmış essenin bundan sonrakı müəyyən hissəsi gözəl bir bədii əsər – Kamal Abdulla qələmində yüksək səviyyədə alınan hekayə təsiri bağışlayır. Bu bölmədə Füzuli tarixi şəxsiyyət statusundan çıxaraq, daha çox bütün insani emosiyaları və sarsıntıları ilə birlikdə bir bədii obraza çevrilir. Yazıçı bu obrazı həm mərhəmət, həm də sevgi duyğuları ilə təsvir və tərənnüm edir. Elə bu tərənnümə görə də, essədəki Füzuli obrazına epik-lirik bir rəng qatılır.

Kamal Abdullanın Füzuli haqqında bədii-elmi essəsində şairin obrazını ən yüksək səviyyədə təqdim edən belə bir cümləni bu miniatür bədii əsərin ən güclü momentlərindən biri kimi qiymətləndirmək lazımdır:

“Və sən (Füzuli nəzərdə tutulur – L.M.) ilk dəfə bütün cisminlə, qamətinlə, bütün boyunla baş qaldırıb dünyanın ən böyük, ən uca adamı olursan...”²

Kamal Abdullanın Füzuli haqqında başqa essələrində də şairin obrazının müxtəlif portret cizgilərini görmək mümkündür. Yazıçı ilk dəfə bu mövzuya dördüncü essədə müraciət edir. Burada maraqlı doğuran odur ki, yazıçı, Füzulinin fikrini dünya ədəbiyyatı kontekstində alaraq, tipoloji müqayisələr aparır və Azərbaycan şairinin hələ XVI əsrdə irəli sürdüyü poetik fikrin XIX əsrdə böyük rus şairi Tütçevin də yaradıcılığında əks olunduğunu üzə çıxarır.³

Söz haqqında elmi düşüncələrini hərləyib-fırlayıb yenə də Füzulinin üzərinə gətirən yazıçı, şairin portretindəki daha bir cizgi ilə - sənətkar mərdliyi ilə bizi tanış edir: “Əlbəttə ki, əgər “yalan olan şair sözü” bizi mahiyyətlər dünyasını olduğu kimi görməyə qoya bilmirsə, “beynindəkilər həyata gəlersə, yalanlaşır” deyən şairə də o qalır ki, mahiyyətlər dünyasının bağlı qapısına gücsüz zərbələr vursun. Və bütün bunları görüb dərk edən başqa bir sənətkar da onların hamısının əvəzinə bu böyük və gözəl

¹ Abdulla Kamal. 300 azərbaycanlı, s.249.

² Yenə orada, s.257.

³ Yenə orada, s. 13-14.

məğlubiyyəti boynuna alır. Hansısa daha bir gözəgörünməz çevrə də belə qapanır.”¹

Füzuli portretinə vurulan bu dəqiq ştrixi başqa yöndən şairin avtoportret cizgilərində də görmək mümkündür. “Hamının yükünü”, dünyanın qəmini çəkməyi özünə həyat kredosu seçmiş Füzuli də məşhur tərəcibəndində avtoportretini çəkərkən Kamal Abdullanın mərdlik cizgilərinə yaxın ştrixlər yaradır.

Kamal Abdullanın Füzuli haqqındakı esselərində əsas diqqəti çəkən cəhət odur ki, yazıçı bu miniatür bədii əsərlərdə yaratdığı filosof-sənətkar obrazının köməyi ilə bir örnək, bir təqlid qaynağı ərsəyə gətirir, bu tükənməz mənbədən faydalanmağa, öyrənməyə, nə isə götürməyə çağırır. Bu “nə isə” milli-mənəvi inkişafa xidmət etməli, ölkənin mədəni həyatında praktik əhəmiyyət daşımalıdır.

Çağdaş filologiya elmimizin aparıcı nümayəndələrindən biri olaraq Füzuli irsini gözəl bilən, ona yaxından bələd olan, mahiyyətinə varmağı bacaran alim-yazıçı kimi, Kamal Abdullanın ədəbi-bədii esselərindən boy verən Füzuli obrazı – bu sənətkarın elmi araşdırmalardakı obrazını tamamlamaqla dahi mütəfəkkir-şairin çağdaş nəsrimizə təsirinin orijinal forma müxtəlifliklərindən biri kimi maraq doğurur. Ən son dövrlərin gənc yazarları arasında Füzuliyə münasibətin birmənalı olmadığını nəzərə alsaq, Kamal Abdulla kimi, eləcə də başqa böyük qələm sahiblərimiz kimi söz və nüfuz sahiblərinin Füzuli və onun yaradıcılığı haqqında ciddi fikirlərinin milli ədəbiyyatımızın gələcəyi üçün nə qədər böyük önəm daşdığı məlum olar.

“Nəticə”də dissertasiya boyu irəli sürülən bir sıra elmi qənaətlər ümumiləşdirilir.

Orta yüzilliklərdə Azərbaycanda formalaşmış unikal poetik hadisə olan Azərbaycan poeziya məktəbinin Qətran Təbrizi, Nizami Gəncəvi, Əfzələddin Xaqani, Fələki Şirvani və başqa böyük nümayəndələrinin yaradıcılığında öz əksini tapmış milli-mənəvi dəyərlər və yüksək humanist ideyalar çağdaş Azərbaycan nəsrinin formalaşmasında da öz müsbət rolunu oynamışdır.

XX yüzilliyin 30-cu illərindən başlayaraq formalaşan lirik-psixoloji, yaxud lirik-romantik üslubun inkişafına müsbət təsir göstərən ədəbi-bədii qaynaqlardan biri də klassik Azərbaycan lirik poeziyası və onun ən böyük nümayəndəsi Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığı, xüsusi halda isə azərbaycanca «Divan»ı və «Leyli və Məcnun» poeması olmuşdur.

¹ Abdulla Kamal. 300 azərbaycanlı, s.12-13.

Özündən sonrakı poeziyaya olduğu kimi, özündən sonrakı nəsrə də ən çox təsir göstərən Füzuli mövzusu – məhəbbət mövzusu olmuşdur. Məhz Füzuli örnəyində aşiq obrazları yaradarkən, çağdaş Azərbaycan nasirləri dahi şairin əsərlərinə daha çox müraciət etmiş və onlardan faydalanmışlar.

Başlıca olaraq iki ipostasda – regional və qlobal səviyyədə aşkar edilən Füzuli kədəri çağdaş nəsrimizin bir sıra görkəmli örnəklərində də öz izlərini qoymuşdur. Ən çox lirik-psixoloji üslubda yazılmış nəsr əsərlərində özünü büruzə verərək üzə çıxan bu izlər çox vaxt Füzuli məhəbbəti ilə çulğışmış halda, poetik xəlitə kimi nəzərə çarpır.

Tədqiqatın əsas müddəaları müəllifin aşağıdakı nəşr olunmuş əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. İlyas Əfəndiyevin “Gəriyə baxma qoca!” romanında Füzuli izlərinin müxtəlif aspektləri. // Ədəbiyyat məcmuəsi (Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əsərləri), XXIII c., Bakı: Proqres, 2012, səh.108-119.

2. Anarın nəsrində Füzuli izləri. // Ədəbiyyat məcmuəsi (Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əsərləri), XXVI c., Bakı: Elm və Təhsil, 2015, s. 317-325.

3. İsa Muğannanın povestlərində bəşəri məhəbbətin interpretasiyası. // AMEA-nin Xəbərləri (Humanitar elmlər), №1. Bakı: Elm, 2015, s.107-111.

4. Kamal Abdullanın esselərində Füzuli obrazı. // Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 91-ci ildönümünə həsr olunmuş V Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Mütərcim, 2014, s.470-473.

5. Классическая Азербайджанская поэзия как парадигма современной лирико-психологической прозы. // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. №12 (59) Москва, декабрь 2013. Часть II, с.46-48.

6. Lirik-psixoloji nəsrin qaynaqları. Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, Bakı Universiteti, 2016, №2, s.167-170.

7. Çağdaş nəsrimizə Füzuli təsiri. Filologiya məsələləri, AMEA, Ölyazmalar İnstitutu, Bakı: Elm və Təhsil, 2016, №1, s. 268-274.

THE INFLUENCE OF FUZULI IN CONTEMPORARY AZERBAIJANI LITERARY PROSE

SUMMARY

Contemporary Azerbaijani prose is abundant with works successfully integrated into the world literature and created under the influence of thousand years-old traditions of Azerbaijani ancient and rich literature. Classical literary heritage of Azerbaijan created in the Middle Ages had a great role in the development of artistic and aesthetic ideas and national and spiritual values of modern Azerbaijani literature. The great Azerbaijani poet Fuzuli's influence on the poetry as well as the Azerbaijani literary prose is an object for a deep literary analysis.

In this dissertation for the first time is observed the influence of Muhammad Fuzuli over the creativity of such prominent representatives of contemporary lyrical and psychological prose as Ilyas Efendiyev, Isa Mughanna, Anar and Kamal Abdulla.

Chapter I is called the "Classical Azerbaijan poetry and the creative work of Fuzuli". Here are the "Book of Dede Korkut", poems of Nizami Ganjavi "Leyli and Majnun" and "Khosrow and Shirin", as well as Fuzuli's literary heritage which are considered to be the factor enriching our prose in terms of content and form.

Chapter II is called "The theme of love in contemporary prose and Fuzuli". In this chapter the specifics of the impact of Fuzuli's creative work ; a) in the love of Fuzuli and in Isa Mughanna's narratives b) in Anar's lyrical prose are clarified and comparatively analysed.

Chapter III called "Sorrow of Fuzuli in contemporary prose" consists of two parts. The first part is focused on various aspects of Fuzuli's impact on the novel "Do not look back, old man" by Ilyas Efendiyev. In the second part the image of a philosopher-artist created by Kamal Abdulla in the essays devoted to Fuzuli is emphasized.

In the "Conclusion" the results of carried research are summed up and the influence of Fuzuli's creative work and personality over the contemporary prose is recommended as a source for serious researches in future.

Лала Надир гызы Мамедова
ВЛИЯНИЕ ФИЗУЛИ В СОВРЕМЕННОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ПРОЗЕ
РЕЗЮМЕ

Современная азербайджанская проза изобилует успешно интегрированными в мировую литературу произведениями, созданными под творческим влиянием тысячелетних традиций нашей древней и богатой литературы. Классическое литературное наследие Азербайджана, сформированное в средние века, сыграло большую роль в развитии национально-духовных ценностей и художественно-эстетической мысли современной азербайджанской литературы. Влияние великого поэта Мухаммеда Физули не только на азербайджанскую поэзию, но и прозу является объектом глубокого литературного анализа.

В настоящей диссертации впервые прослеживается влияние М.Физули на творчество представителей азербайджанской современной лирико-психологической прозы Ильеса Эфендиева, Исы Муганны, Анара и Камала Абдуллы.

I глава называется «Классическая азербайджанская поэзия и творчество Физули». Здесь «Китаби деде Горгуд» («Книга моего отца Горгуда»), поэмы Низами «Лейли и Меджнун» и «Хосров и Ширин», а также литературное наследие Физули показаны как факторы, обогащающие нашу прозу с точки зрения содержания и формы.

Во II главе диссертации «Тема любви в современной азербайджанской прозе» проводится сравнительный анализ творчества Мухаммеда Физули и Исы Муганны: а) прослеживается тема любви в творчестве Физули и влияние ее на прозу И.Муганны; б) выявляется влияние творчества Физули на лирическую прозу Анара.

III глава «Скорбь Физули в современной прозе» состоит из двух частей. В I части выявляется влияние Физули на роман «Не оглядывайся, старик» Ильеса Эфендиева. Во второй части доводится до сведения то, насколько бездонным источником для изучения и подражания выступает образ философа-мастера, созданного в эссе Камала Абдуллы, посвященных Физули.

В заключительной части диссертации подводятся итоги проведенного анализа, резюмируется влияние творчества и личности Мухаммеда Физули на современную азербайджанскую прозу.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ им. НИЗАМИ**

На правах рукописи

ЛАЛА НАДИР КЫЗЫ МАМЕДОВА

**ВЛИЯНИЕ ФИЗУЛИ В СОВРЕМЕННОЙ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПРОЗЕ**

5716.01 – Азербайджанская литература

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание научной
степени доктора философии по филологии

БАКУ – 2016